

سید نثارش های

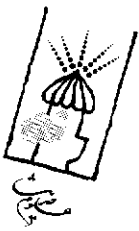
اهل سنت در حوزه

مصطلح الحدیث (۱)

◀ رضیه سادات سجّادی

پس از رحلت پیامبر، جمعی از پیروان ایشان، کتابت حدیث را - که از زمان حیات پیامبر (ص) آغاز شده بود - پی گرفتند و گروهی دیگر از کتابت و نشر احادیث ممانعت به عمل آوردند. برخی نیز سعی بر واژگونه نمایاندن سخنان پیامبر کردند و یا به دروغ، مطالبی را به آن حضرت نسبت دادند.

با گذشت زمان و با پدید آمدن اکاذیب و افزونی افتراها عده ای تصمیم گرفتند که از میان گزارش های بازمانده، صحیح ترین ها را برگزینند و برای این منظور اصول و قواعدی ساختند. برخی بر این قواعد و اصول، نام هایی نهادند و این چنین شد که هر یک از احادیث به اعتبارهای گوناگون و با نگرش های مختلف، مورد بررسی و کنگاش قرار گرفت و به هر اعتبار، نامی یافت و بدین ترتیب، علمی پدید آمد که مصطلح الحدیث نامیده شد. این اصول و قواعد در کتب خاصی گرد آمده، تالیفاتی در این زمینه به وجود آمد.

مصطلح الحدیث را علمی دانسته اند که از سند حدیث و متن آن و چگونگی فراگرفتن و آداب نقل حدیث گفتگو می‌کند^۱ و گاهی از آن به درایة الحدیث نیز تعبیر می‌شود^۲ که خود از شاخه های علم الحدیث است.

محمد بن ادریس شافعی (۱۵۰ - ۲۴۰ ق) اولین کسی است که در میان اهل سنت به مصطلح الحدیث پرداخته است او در الرسالة خود، بحث های پراکنده ای در باب شروط صحت حدیث، شروط حفظ راوی، نقل به معنا و قبول روایت مدلس مطرح کرده است. همچنین وی در کتاب الام در مورد حدیث حسن، مرسل و بعضی از علوم حدیث مطالبی عنوان کرده است.^۳

در قرن سوم، علمای دیگر به بحث و بررسی متون و اسانید پرداختند و اصطلاحاتی برای هر یک از انواع حدیث جعل نمودند. از آن زمان، کتابی که متضمن این علم و اصطلاحات آن به طور مستقل باشد یا ضوابط این اصطلاحات را تذکر دهد وجود ندارد. تنها کتاب العلل الصغیر ابو عیسی محمد بن عیسی ترمذی (م ۲۷۹ ق) از این دوره در دست است که مؤلف، این کتاب را خاتمه کتاب جامع خود قرار داده است و در آن، مطالبی در زمینه جرح و تعدیل، مراتب روایات، آداب تحمل و ادای حدیث، نقل به معنا، حدیث مرسل، تعریف حدیث حسن و غریب و شرح این تعاریف آورده است.

پس از وی، در نیمه دوم قرن سوم، رامهرمزی (۲۶۰ - ۳۱۰ ق) اولین کتاب مستقل درباره مصطلح الحدیث را نوشت. او نام کتاب خود را المحدث الفاصل بین الراوی و الواعی نهاد. کتاب وی بیشتر در حوزه فنون روایت و آداب آن است و در زمینه اقسام حدیث و شرح مصطلحات، مطلبی ندارد.

در نیمه دوم قرن چهارم و پس از رامهرمزی، حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق) کتاب معرفة

۱. درایة الحدیث، کاظم مدیر شانه چی، ص ۵.

۲. همان، ص ۳.

۳. منهج النقد فی علوم الحدیث، ص ۶۰.

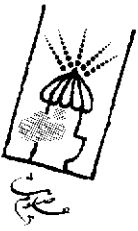

علوم الحدیث را نگاشت. وی کتاب خود را در ۵۲ نوع طبقه بندی کرد و مصطلحات حدیثی را نیز در آن آورد. پس از وی، در قرن پنجم، خطیب بغدادی (م ۴۶۲ ق) کتابهای مستقلی درباره هر یک از ابواب مختلف مصطلح الحدیث به نگارش در آورد. بعد از او، قاضی عیاض یحصبی (م ۵۴۴ ق) کتاب الإلماع را نوشت که تنها شامل طرق تحمل حدیث و الفاظ اداست و نشانی از مصطلحات اقسام حدیث در کتاب وی نیست.

در قرن ششم کتاب ایضاح مالایسع المحدثت جهله از ابو حفص میانجی (م ۵۸۰ ق) قابل توجه است که هم شامل طرق تحمل و الفاظ اداست و هم تقسیمات مختلف حدیثی را دربر دارد. در قرن هفتم، ابن صلاح (م ۶۴۳ ق) کتاب مقدمه را می نگارد که شامل ۶۵ نوع از انواع علوم حدیث است. وی متذکر می شود که اقسام دیگری نیز می توان بر این انواع افزود. پس از وی، کتاب هایی که در زمینه این علم نوشته شده، عموماً حالت اختصار این کتاب یا سرودن الفیه ها و یا کشف مشکلات، شبهات و مبهمات موجود در این کتاب را به خود گرفته است، تا اینکه در قرن هشتم بلقینی (م ۸۰۵ ق) کتاب محاسن الاصطلاح را می نگارد و ۶۵ نوع این صلاح را به ۷۰ نوع افزایش می دهد.

در همین قرن، ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ ق) با نگاشتن کتاب نخبة الفکر و نزهة النظر - که شرح همان کتاب است -، در تالیف کتاب مصطلح الحدیث ابتکار به خرج می دهد و آغازگر روش جدیدی در طرح مباحث مصطلح الحدیث می شود، به طوری که کتاب وی مورد استقبال بی سابقه دانشمندان قرار می گیرد و کتاب های پس از وی، با محوریت کتاب وی تالیف می شود. پس از وی، شاگردش، سیوطی (م ۹۱۱ ق) با نگاشتن کتاب تدریب الراوی دایرة تنويع علوم حدیث را تا ۹۳ نوع توسعه می دهد.

طی قرن های یازدهم تا سیزدهم کار درخشانی در حوزه حدیث بویژه مصطلح الحدیث صورت نمی گیرد، اما در قرن چهاردهم دوباره، رویکرد علما به تالیف کتب علوم الحدیث خصوصاً مصطلح الحدیث بیشتر می شود؛ اما انواع حدیث در همان ۹۳ نوع سیوطی باقی می ماند و تنها شیوه نگارش فرق می کند که گاه به شکل پرسش و پاسخ و

مطالب گاه به ترتیب حروف الفبا و یا به شیوه کلاسیک به رشته تحریر در می آید. در همین عصر، کتاب های مستقلی در زمینه مصطلح الحدیث تألیف می شود.

در این نوشتار برآنیم که به سیر نگارش های این علم در میان اهل سنت از آغاز تا کنون نظری گذار بپسکنیم.^۴

دانش مصطلح الحدیث در طول تاریخ و به تدریج، شکل گرفته است. اگر بخواهیم ادوار مختلف این علم را دسته بندی کنیم، می توان گفت که این علم، هفت دوره را تاکنون پشت سر گذاشته است.^۵

دوره نخست. دوره شکل گیری و پیدایش مصطلح الحدیث

این دوره از عصر صحابه آغاز شده و تا پایان قرن اول هجری ادامه می یابد. در این دوره، صحابه به حفظ احادیث پیامبر اکرم (ص) اهتمام داشتند. از قوانین این دوره می توان درنگ و تأمل در احادیث و نیز نقد روایات را ذکر کرد، آنها روایات را بر آیات قرآن عرضه می کردند و یا با قواعد و احکام اسلام تطبیق می دادند و در صورتی که با آیات قرآن و احکام اسلام مخالفت داشت، آن را رها کرده و در غیر این صورت، آن را پذیرفته و بدان عمل می کردند.

در همین دوره، جعل و وضع حدیث به وجود آمد در پی آن بحث و فحص در سند حدیث و احوال راویان و تلاش هایی در طلب حدیث و شناخت حدیث موضوع و ضعیف از طریق عرضه آن به روایات کسانی که اهل حفظ و اتقان بودند، صورت گرفت.

دوره دوم. دوره تکامل حدیث

این دوره از ابتدای قرن دوم تا انتهای آن ادامه می یابد. علاوه بر تدوین رسمی حدیث،

۴. جا دارد که در اینجا از راهنمایی ها و همکاری های بی شائبه آقای دکتر معارف در نگارش این مقاله

تشکر و سپاسگزاری نمایم.

۵. منهج النقد فی علوم الحدیث، ص ۳۶.

می‌توان امور زیر را از اختصاصات و ویژگی‌های این دوره بر شمرد :

۱. توسعه و گسترش جرح و تعدیل و نقد رجال از سوی علما به دلیل شیوع ضعف و کثرت بدعت‌ها و فرق مختلف.

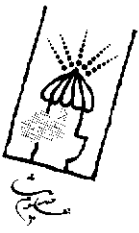
۲. امتناع از قبول و پذیرش روایات مجاهیل یا صالحان ناهل برای روایت.

۳. تلاش برای کشف مشکلات موجود در احادیث و ایجاد قاعده‌ای برای شناخت احادیث مختلف و روشن ساختن حکم هر یک.

در همین رابطه، برای شناخت حدیث صحیح و اخذ آن از کسی که آنها را مستقیماً از پیامبر (ص) شنیده است، تلاش‌هایی صورت گرفت. قواعدی که برای شناخت حدیث صحیح در این دوره ایجاد شد، در کتاب خاصی گردآوری نشده است؛ ولی شافعی بحث‌های پراکنده‌ای در این زمینه دارد. وی در کتاب الرسالة، درباره حدیثی که حجّت است، شروط صحت حدیث، شروط حفظ راوی، نقل به معنا و روایت مدّلس و قبول روایت وی مطالبی را ذکر کرده است. این دانشمند در کتاب الام نیز در مورد حدیث حسن و حدیث مرسل بحث کرده است، لذا عده‌ای کتاب شافعی را اولین کتابی می‌دانند که در زمینه علوم حدیث به دست ما رسیده است.

دوره سوم. دوره تدوین مصطلح الحدیث به شکل پراکنده

این دوره از ابتدای قرن سوم تا نیمه اول قرن چهارم ادامه دارد و در آن دوره - که به دلیل نگارش صحاح سته، به قرن طلایی تدوین حدیث اهل سنت مشهور است - علما به بحث و بررسی متون و اسانید پرداختند و اصطلاحات حدیثی برای هر یک از انواع حدیث ابداع نمودند. در این عهد، کتابی که به طور مفصل متضمن قواعد این علم باشد و یا ضوابط آن اصطلاحات را تذکر دهد وجود ندارد. تنها کتاب العلل الصغیر ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره ترمذی (م ۲۷۹ ق) از این دوره در دست است که مؤلف، این کتاب را خاتمه کتاب جامع خود قرار داده است.

مباحث العلل الصغیر ترمذی را می توان این گونه دسته بندی کرد :

۱. ذکر طرق روایی ترمذی، ۲. شرایط ضعف یا قوت روایت از جهت وثاقت یا ضبط روایت، ۳. نقل به معنا در حدیث و نقل به الفاظ، ۴. تقطیع یا تنقیص در حدیث، ۵. ارزش مرسلات بعضی صحابه.

دوره چهارم. دوره نگارشی های جامع در زمینه مصطلح الحدیث

این دوره، نیمه دوم قرن چهارم تا اوایل قرن هفتم را دربر می گیرد. در فاصله قرن سوم و چهارم می توان کتاب زیر را نام برد:

۱. المحدث الفاصل بین الراوی و الواعی، القاضی ابو محمد الحسن بن عبدالرحمن بن خلاد الرامهرمزی (۲۶۰-۳۱۰ ق)، تحقیق و تعلیق: دکتر محمد عجاج خطیب، بیروت: دار الفکر، چاپ اول، ۱۳۹۱ ق / ۱۹۷۱ م.

این کتاب را اولین و بزرگترین کتاب در زمینه مصطلح الحدیث دانسته اند. یکی از علل این امر، آن است که از قبل از رامهرمزی کتابی به جامعیت و تفصیل کتاب ماندگار وی سراغ نداریم.

هر چند مطالب متفرقی در ذیل رساله شافعی یا در العلل ترمذی باقی مانده باشد، ولی این کتاب جامع تر و دارای تدوین و طبقه بندی بهتر است. علت دیگر، سخنی از ابن حجر عسقلانی در کتاب نزہة النظر فی شرح نخبة الفکر است که در باره این کتاب نوشته است:

... و هو [المحدث الفاصل بین الراوی و الواعی] أوّل کتاب صنّف فی علوم الحدیث فی غالب الظنّ وإن کان یوجد قبله مصنّفات مفردة فی اشیاء من فنونه، لکن هذا اجمع ما جمع فی ذلك فی زمانه.

هر چند عده ای در این سخن ابن حجر تشکیک کرده اند. نور الدین عتر در ص ۵۰

مقدمه شرح العلل ترمذی می گوید:

کلام ابن حجر «اول من صنّف فی ذلك» نیست، بلکه «فمن اول من صنّف» است که ناقلان کلمه «فمن» را از قلم انداخته اند.

در هر حال، کتاب رامهرمزی در رد کسانی نوشته شده است که در صدد تضعیف شان اهل حدیث بوده اند. وی با نوشتن این کتاب در صدد بود تا برای طلاب حدیث، ارزش و فضایل ناقلان حدیث را بازگو کند و آنان را به مزین شدن به این فضایل تشویق نماید.

کتاب المحدث الفاصل ... شامل مطالب زیر است:

فضل الناقل لسنة رسول الله، فضل الطالب و الراغب فیها و المستن بها، النية فی طلب الحدیث، اوصاف الطالب و آدابه، التعالی و التنزل فی طلب الحدیث، الراحلون فی طلب الحدیث، معرفة اصحاب النبی (ص)، المحدث و الحدّ الذی إذا بلغه، الكتابة و القراءة علی المحدث، الإجازة و المناولة، سماع و وجادة.

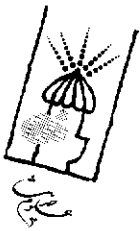
مطالب کتاب در قالب روایات بیان شده و روایات به اساتید و شیوخ فن متصل است. مثلاً در فضل الناقل لسنة رسول الله (ص)، احادیثی ذکر شده، از جمله این سخن رسول خدا (ص):

«اللهم ارحم خلفائی». قیل: و من خلفاءك؟ قال: «الذین یروون احادیثی و

ستتو و یعلمونها الناس».

۲. معرفة علوم الحدیث، ابو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدویه بن نعیم الضبی الطهمانی النیسابوری، معروف به ابن البیع و حاکم نیشابوری (۳۲۱-۴۰۵ ق)، تصحیح: س. م. حسین، دار الکتب المصریة، ۱۳۶۵ ق / ۱۹۳۷ م.

وی کتاب خود را در ۵۲ نوع طبقه بندی کرده است برخی از انواع آن عبارت اند از: معرفة عالی الاسناد، العلم بالنازل، صدق المحدث، مسانید، موقوفات، صحابه، مرسل، منقطع، معنعن، معضل، مدرج، الصحیح و السقیم، افراد، قبائل الرواة، مشهور، اسامی المحدثین، اعمار المحدثین، مسلسل، جرح و تعدیل، ناسخ و منسوخ،

غریب، مدلسین، علل الحدیث، شاذ، مذاکره الحدیث، تصحیف، الکنی للصحابة و التابعین، بلدان رواة الحدیث، رواية الاقران، عرض و اجازة و

روش حاکم نیشابوری در این کتاب، نقل روایات متعدد است که سند آن نهایتاً به صحابه، تابعان و بزرگان می‌رسد و با عبارت «قال ابو عبد الله» نظر خود را نیز بیان می‌کند.

وی قواعد مصطلح الحدیث را در قالب روایات آورده است که خواننده باید خودش قاعده را درک کند. مثلاً دربارهٔ عالی و نازل چنین می‌نویسد:

و لعل قائلاً يقول: النزول ضد العلو، فقد عرف ضده و ليس كذلك. فإنَّ للنزول مراتب لا يعرفها إلا أهل الصنعة، فمنها ما تؤدي الضرورة إلى سماعها نازلة و منها ما يحتاج طالب العلم إلى معرفة و تبحر فيه، فلا يكتب النازل و هو موجود بإسناد أعلى منه.

آن‌گاه، اقسام نازل را شرح می‌دهد. وی ابتدا مثال‌هایی ذکر می‌کند و سپس به شرح و تحلیل آنها می‌پردازد.

در قرن پنجم، کتاب‌های زیر در موضوع مصطلح الحدیث تألیف شد.

۳. تقييد العلم، ابوبکر احمد بن علی بن ثابت، الخطيب البغدادي (۳۹۲ - ۴۶۳ ق)، تحقيق و تعليق: يوسف العشي، دار احياء السنة النبوية، چاپ دوم، ۱۹۷۴ م.

موضوع کتاب، رواية الحدیث و فنون کتابت و روایت حدیث است و ذکر روایات و قراین مربوط به کتابت حدیث در دوران صحابه، تابعان و مکتوبات به جای مانده و منقول از آنان، نهی و اذن رسول خدا (ص) در مورد کتابت حدیث.

بخش‌های مختلف کتاب به قرار زیر است:

القسم الاول. الآثار و الاخبار الواردة عن كراهة كتابة العلم،

القسم الثاني. باب وصف العلة في كراهة كتابة الحدیث،

القسم الثالث . الآثار و الاخبار الواردة عن إباحة كتاب العلم ،
القسم الرابع . فضل الكتب و ما قيل فيها .

۴. الكفاية في علم الرواية، خطيب بغدادی، تحقیق و تعليق : دکتر احمد عمر هاشم، بیروت : دارالکتب العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق / ۱۹۶۸ م .
محتوای کتاب، به شیوهٔ متقدمان، نقل روایات مسند در حوزه مصطلح الحدیث، روایة الحدیث و جرح و تعدیل روایات است - که به پیشوایان معصوم و غیر معصوم فن می رسد و بیشتر، متأثر از مباحث اصول فقه است تا مصطلح الحدیث به معنای پس از قرن ششم .

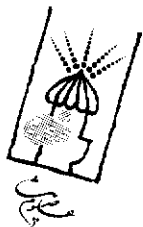
تقسیم خبر به واحد و متواتر، انواع خبر واحد، جرح و تعدیل، صحابی و خبری، عدالت و سبب آن، صفات محدث، ادا و شرایط آن، نقل به معنا، طرق تحمل حدیث، تدلیس و احکام آن، مرسل و حکم احتجاج به آن و تعارض اخبار، موضوعاتی که در این کتاب آمده است .

۵. شرف اصحاب الحدیث، خطیب بغدادی، تحقیق : دکتر محمد سعید خطیب اوغلی، ترکیه : دار إحياء السنة النبویة، نشریات کلیة الإلهیات جامعة آنکارا، چاپ دوم، ۱۹۷۴ م .

محتوا و موضوع کتاب، همانند کتاب المحدث الفاضل است و حاوی روایاتی از رسول خدا(ص) و اقوالی از بزرگان علم حدیث . خطیب بغدادی در همهٔ کتاب هایش، منقولات را شکل روایات مسند آورده است .

این کتاب در ۳ جزء و ۵۸ باب نگاشته شده است :

الجزء الاول . باب ما روی عن رسول الله (ص) فی الحث علی التبلیغ و الحفظ منه ، بیان فضل الاسناد و انه مما خص الله به هذه الامة ، بیان ان الاسانید هی الطريق إلى معرفة

احکام الشریعة،

الجزء الثانى . من قال : «إن الحق مع أصحاب الحديث»، فضيلة الرحالين فى طلب الحديث، وصف الراغب فى الحديث و الزاهد فيه، ما روى فيه حفظ الحديث و أدائه من الشواب،

الجزء الثالث . ذكر أخبار ما اشكلت على سامعيها و بيان الإشكال الواقع فى وجوها و معانيها .

۶. مختصر نصيحة اهل الحديث، خطيب بغدادى، تحقيق: يوسف محمد صديق، خرطوم: دار الاصاله للصحافة و النشر، ۱۴۰۸ م ..
مطالب كتاب شامل: القاب محدثان، مزيت درايث بر روايت، اجتناب از مكثر الرواية شدن و اخذ علم از اكابر است .

۷. الرحلة فى طلب الحديث، خطيب بغدادى، تحقيق و تعليق: نورالدين عتر، بيروت: دارالكتب العلمية، چاپ اول، ۱۳۹۵ م .
موضوع كتاب، بيان تلاشهاى صحابه، تابعان و بزرگان دينى در طلب حديث است .

۸. الفصل للوصل المذرج فى النقل، خطيب بغدادى، تحقيق: عبدالسميع محمد الانيس، جده: دار ابن الجوزى، ۱۴۱۸ م .

موضوع كتاب درباره حديث مدرج و معالجه ۱۱۳ روايت مدرج، با تكيه بر روايات ديگر مصون از ادراج است . كتاب در دو جلد تنظيم شده و مقدمه اى در ۱۴۶ صفحه درباره زندگى خطيب بغدادى و آثار علمى او بر آن افزوده شده كه رساله دكترى محقق از دانشكده علوم اسلامى دانشگاه بغداد است .

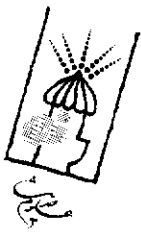
۹. الجامع لآخلاق الروای و آداب السامع، خطیب بغدادی، الف. تحقیق: دکتر محمود الطحان، ریاض: مكتبة المعارف، ۱۹۸۳ م.
- ب. تحقیق: دکتر محمد عجاج خطیب، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۶ هـ / ۱۹۹۶ م.

ویژگی های کتابهای خطیب بغدادی در یک نگاه

به عقیده محققان، خطیب بغدادی، گرچه محدثی توانمند و دارای معلومات وسیع بوده است و کتاب هایش مرجع استفاده همه دانشمندان پس از او، اما وی کتاب مشخصی درباره مصطلح الحدیث به معنای متداول آن ننوشته است. او درباره هر یک از مباحث علم الحدیث، کتاب های جامع و مفصلی نوشته، که هر یک بینش تخصصی خطیب را در این زمینه ها نشان می دهد. و مهم ترین این موارد، حدیث مرسل، آداب روایت حدیث و فراگیری و تحمل حدیث است. اگر کسی بخواهد در باره فن خاصی از فنون حدیثی تحقیق کند، باید تمام آثار خطیب بغدادی را مطالعه کند.

در فاصله قرن های پنجم و ششم کتاب های زیر را می توان یاد کرد:

۱۰. الإلماع إلى معرفة أصول الرواية و تقييد السماع، قاضی عیاض بن موسی بن عیاض البستی المالکی الیحصبی (۴۷۹-۵۴۴ ق)، تحقیق: السید احمد صقر، قاهره- تونس: دار التراث- المكتبة العتیقة، چاپ اول، ۱۳۸۹ ق / ۱۹۷۰ م.
- این کتاب، به اصول روایت (طرق تحمل حدیث) و تقييد السماع (الفاظ ادا) و مباحث متعلق به این دو حوزه اختصاص دارد و در آن، به مصطلحات اقسام حدیث پرداخته نشده است.
- مطالب کتاب شامل: نفی آداب طالب السماع و ما یجب أن یتخلق به، باب ما یلزم من

إخلاص النية في طلب الحديث وانتقاد من يؤخذ عنه، متى يستحب سماع الطالب ومتى يصح سماع الصغير؟ أنواع الأخذ وأصول الرواية، في العبارة عن النقل بوجه السماع والأخذ، والمتفق في ذلك، والمختلف فيه والمختار فيه عند المحققين وعند المحدثين، في تحقيق التقييد والضبط والسماع ومن سهل في ذلك ومن شدد، من سهل في تحقيق التقييد والضبط والسماع، في التقييد بالكتابة والمقابلة والشكل والنقل والضبط، التخريج واللاحاق للنص، في التصحيح والتمريض والتضبيب، في الضرب والحك والشق والمحو، تحرى الرواية والمجىء باللفظ ومن رخص من العلماء في المعنى ومن منع، إصلاح الخطأ وتقييم اللحن والإختلاف في ذلك، ضبط إختلاف الروايات والعمل في ذلك، رفع الإسناد في القراءة والتخريج والعمل فيه، متى يستحب الجلوس للإسماع من المحدث ومتى يمتنع؟ جامع لآثار مفيدة وآداب حميدة.

۱۱. اكمال المُعَلِّمِ بِفَوَائِدِ مُسْلِمٍ، قاضى عياض بن موسى اليحصبى اين كتاب شرحى بر صحيح مسلم است و به سبب شرح مقدمه كتاب - كه داراى مطالبى در مصطلح الحديث به طور مختصر است -، برخى از مباحث مصطلح الحديث را توضيح داده است.

۱۲. ايضاح مالايسع المحدث جهله، أبو حفص عمر بن عبد المجيد الميانجى (م ۵۸۰ق)، تحقيق: صبوحى البدرى السامرائى، بغداد: ۱۳۸۷ ق.

كتاب مشتمل بر كلياتى است، از جمله: طرق تحمل حديث، صيغ الاداء، روايه الحديث بالمعنى، باب اللحن، باب من يروى عنه و من لا يروى عنه، مراتب الحديث الصحيح، صفته و شروطه، اقسام حسن، مشهور، فرد، غريب، شاذ، مسند، مرسل، موقوف، منقطع، مقطوع، معضل، همراه با ذكر رواياتى كه اكثر آنها ضعيف و بلکه موضوع است.

در سير كتابهاى مصطلح الحديث، پس از كتاب قاضى عياض، اين كتاب كه با نام

مالایسع المحدث جهله نیز معروف است، آخرین کتاب قرن ششم است.

بنابراین، در این سه قرن، دانشمندانی ظهور کرده و کتبی در فن مصطلح الحدیث نوشتند، اما این کتب هیچ کدام، جامع و فراگیر نبود، تا آنکه در قرن هفتم، ابو عمرو عثمان بن عبد الرحمن الشهرزوری، معروف به ابن صلاح، کتاب جامعی تنظیم و تصنیف کرد، به نام علوم حدیث یا مقدمه ابن صلاح.

دوره پنجم. دوره کمال یافتن نگارشهای مصطلح الحدیث

این دوره از ابتدای قرن هفتم آغاز شده و تا قرن دهم ادامه می‌یابد. در این دوران، فن تصنیف به کمال خود می‌رسد و کتبی به نگارش در می‌آید، که انواع مصطلح الحدیث را به طور مستوفی با تحریر دقیق مسائل و نگارش مهذب عبارات مورد بحث قرار داده است. آغازگر این حرکت علمی، ابن صلاح و تکامل بخش آن، دانشمندان مبتکری چون نووی (م ۶۷۶ ق)، عراقی (م ۸۰۶ ق) و ابن حجر (م ۸۵۲ ق) است.

۱۳. مقدمة ابن الصلاح فی علوم الحدیث، أبو عمرو تقی الدین عثمان بن عبد الرحمان بن عثمان بن موسی الکرودی الشهرزوری الشرخانی، مشهور به ابن صلاح (۵۷۷ - ۶۴۳ ق)، تحقیق و تعلیق: مصطفی ریب البغاء، دمشق: مطبعة الصباح، چاپ اول، ۱۴۰۴ ق / ۱۹۸۴ م.

کتاب مقدمه قبل از اینکه اثر تالیفی باشد، اثر املائی است؛ یعنی ابن صلاح، جزوات درسی خود را به شاگردان املا کرده و در آخر، بررسی کرده و مقدمه‌ای بر آن نوشته است. از آنجا که این کتاب مقدمه‌ای برای حدیث شناسی است، آن را مقدمه نامیده‌اند. ابن صلاح تمام آثار دانشمندان قبل از خود را، چه آثار مدون مثل کتب خطیب بغدادی و حاکم نیشابوری و چه آثار غیر مدون، یا از افراد غیر معروف، مثل ترمذی و خطابی - که نظراتشان در کتاب دیگری آمده است - در اختیار داشته و با مطالعه آنها مطالب

را با طبقه بندی تفکیکی و مشخص به صورت جدا جدا با بحث منطقی در مورد هر مطلب آورده است.

ابن صلاح علوم الحدیث را در ۶۵ علم توسعه داده و بیان کرده که اقسام دیگری نیز وجود دارد. بعضی از انواع را بسیار مفصل و گسترده به طور بحث می کند، به طوری که گاه بیست صفحه درباره یک نوع توضیح می دهد، ولی در برخی انواع به طور مختصر بحث می کند.

انواع مختلف علوم حدیث در کتاب ابن صلاح به شرح زیر است:

۱. الحدیث الصحیح، ۲. الحدیث الحسن، ۳. معرفة الضعیف من الحدیث، ۴.
- معرفة المسند، ۵. معرفة المتصل، ۶. معرفة المرفوع، ۷. معرفة الموقوف، ۸. معرفة المقطوع، ۹. معرفة المرسل، ۱۰. معرفة المنقطع، ۱۱. معرفة المعضل، ۱۲. معرفة التدلّیس و حکم المدلس، ۱۳. معرفة الشاذ، ۱۴. معرفة المنکر من الحدیث، ۱۵. معرفة الاعتبار و المتابعات و الشواهد، ۱۶. معرفة زیادات الثقات و حکمها، ۱۷. معرفة الافراد، ۱۸. معرفة الحدیث المعلل، ۱۹. معرفة المضطرب من الحدیث، ۲۰. معرفة المدرج فی الحدیث، ۲۱. معرفة الموضوع، ۲۲. معرفة المقلوب، ۲۳. معرفة صفة من تقبل روايته و من ترد، ۲۴. معرفة كيفية سماع الحدیث و تحمله، بیان اقسام طرق الحدیث و تحمله، ۲۵. فی كتابة الحدیث و كيفية ضبط الكتاب، ۲۶. فی صفة رواية الحدیث و شرط ادائه، ۲۷. معرفة آداب المحدث، ۲۸. معرفة آداب طالب الحدیث، ۲۹. معرفة العالی و النازل، ۳۰. معرفة المشهور من الحدیث، ۳۱. معرفة الغریب و العزیز، ۳۲. معرفة غریب الحدیث، ۳۳. معرفة المسلسل، ۳۴. معرفة ناسخ الحدیث و منسوخه، ۳۵. معرفة المصحف، ۳۶. معرفة مختلف الحدیث، ۳۷. معرفة المزید فی متصل الاسانید، ۳۸. معرفة المراسیل الخفی إرسالها، ۳۹. معرفة الصحابة، ۴۰. معرفة التابعین، ۴۱. معرفة اکابر الرواة عن الأصاغر، ۴۲. معرفة المدبج و ما عدها من رواية الاقران، ۴۳. معرفة الإخوة و الأخوات، ۴۴. معرفة رواية آباء عن الأبناء، ۴۵. معرفة

روایه آلباء عن الابیاء، ۴۶. معرفة من اشترك فی الروایة عنه راویان، متقدم و متاخر تباعد ما بین وفایتها، ۴۷. معرفة من لم یرو عنه إلا راوی واحد، ۴۸. معرفة من ذکر بأسماء مختلفة او نعوت متعددة، ۴۹. معرفة المفردات، ۵۰. معرفة الاسماء والكنی، ۵۱. معرفة کنی المعروفین بالاسماء دون الکنی، ۵۲. معرفة القاب المحدثین و من یذكر معهم، ۵۳. معرفة المؤلف و المختلف، ۵۴. معرفة المتفق و المفترق، ۵۵. نوع یتרכب من النوعین اللذین قبله، ۵۶. معرفة الرواة المتشابهین فی الاسم و النسب، ۵۷. معرفة المنسوبین إلى غیر آبائهم، ۵۸. معرفة النسب التي باطنها علی خلاف ظاهرها، ۵۹. معرفة المبهمات، ۶۰. معرفة التواريخ الرواة، ۶۱. معرفة الثقات و الضعفاء، ۶۲. معرفة من خلط فی آخر عمره، ۶۳. معرفة طبقات الرواة و العلماء، ۶۴. معرفة الموالی من الرواة و العلماء، ۶۵. معرفة اوطان الرواة و بلدانهم.

از نوع اول تا ۲۲ مصطلحات را تعریف می کند. مثل: صحیح، حسن، مرسل، منقطع، غریب و... و از نوع ۲۳ تا ۲۸ مباحثی در باب تحمل حدیث، آداب محدث و راوی، کتابت و ضبط حدیث، و از نوع ۲۹ تا ۳۸ اصطلاحاتی دیگر در مورد حدیث را بیان می کند. از نوع ۳۹ تا ۶۵، به جز ۲ مورد (۵۳ و ۵۲) مباحث رجالی است: طبقات راویان، معرفة الصحابة و التابعین. انسانی و مطالعات فرهنگی

امتیازات کتاب ابن صلاح بر کتب قبل از خویش^۶:

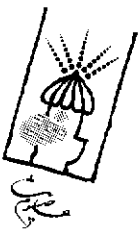
۱. استنباط دقیق از مذاهب و مباحث علمای قبل از خود و قواعد آنها که در آثارشان بوده است،

۲. ضبط تعاریف قبل از خود، تحریر آنها و ابداع تعاریفی که قبل از وی سابقه نداشته است،

۳. بیان پژوهشها و اجتهادات خود، به دنبال هر تعریف و توسعه تنويع علوم حدیث،

۴. تهذیب عبارات گذشتگان و اشاره به مواضع اعتراض آنها،

۶. منهج النقد فی علوم الحدیث، دکتر نور الدین عتر، ص ۵۷.

- پس از این صلاح، کارهایی که در حوزه مصطلح الحديث انجام شد، چند جنبه داشت:
۱. اختصار؛ اکثر کسانی که به تبع این صلاح کتاب نوشتند، اصل کتاب وی را در ۶۵ نوع علم حدیث حفظ کردند، ولی زوائد آن را کنار گذاشتند.
 ۲. الفیه ها؛ عده ای مقدمه این صلاح را به نظم در آوردند.
 ۳. کشف مشکلات؛ عده ای به رفع مبهمات و شبهات موجود در این کتاب و توضیح آن اقدام کردند.

از جمله کتب پس از این صلاح، کتابهای زیر را می توان نام برد:

۱۴. ارشاد طلاب الحقائق الی معرفة سنن خیر الخلائق (ص)، ابو زکریا یحیی بن شرف النووی (م ۶۷۶ق)، تحقیق: دکتر نور الدین عتر، بیروت: دار البشائر الاسلامیة، چاپ دوم، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۱م.
- این کتاب - هم چنان که مؤلف در مقدمه کتاب گفته است - تلخیص مقدمه ابن صلاح است. او مجدداً این کتاب را مختصر کرد و با نام، التقریب و التیسیر فی معرفة سنن البشیر النذیر عرضه کرد.

۱۵. المختصر فی علم اصول الحدیث النبوی، ابن النفیس علاء الدین علی بن ابی الحرّم القّرشی (م ۶۸۷ق)، دراسة و تحقیق: دکتر یوسف زیدان، قاهره: الدار المصریة اللبنانیة، چاپ اول، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۱م.

کتاب شامل مطالب زیر است:

- فی تعدید اقسام الخیر (فی تفصیل الکلام فی الخبر المقطوع بصدقه)، فی تحقیق الکلام فی خبر المتواتر، فی تحقیق الکلام فی یتیمه الاخبار المفیده للعلم (فی تفصیل الکلام فی الخبر المظنون صدقه کخبر الواحد)، فی بیان الحاجة إلى العمل بخبر الواحد، فی حقیقة خبر الواحد و انواعه، فی حکم الفاظ الصحابة فی الروایة عن النبی (ص)، فی

حکم اختلاف اسانید الحديث الواحد، فی کیفیة تحمل الحديث وروایتہ، فی احوال الروایة، فی توابع علم الحديث (کتابة الحديث، ادب سماع الحديث، شروط الروایة و القدح فی الحديث).

۱۶. القصيدة الغرامية فی مصطلح حديث خير البرية، العلامة شهاب الدين أحمد بن فرح الإشبیلی الشافى (۶۲۵-۶۹۹ ق)، شرح و تحقیق: الاستاذ الدكتور مصطفى ابو سليمان الندوی، الرياض: دار الخانی، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۴ م.

این قصیده چنین آغاز می شود:

غلامی صحیح و الرجاء فیک معضل و حزنی و دمعی مرسل و مسلسل

و صبری عنکم يشهد العقل أنه ضعیف و متروک و ذلی اجمل

و چنین پایان می پذیرد:

فخذ أولاً من آخر ثم أولاً من النصف منه فهو مکمل

أبراً إذا أقسمت إني بحبه أهيم و قلبی بالصباة مشعل

این قصیده در ۲۰ بیت سروده شده است. در مقدمه کتاب سیزده شرح برای این

قصیده بر شمرده است. کتاب در قطع جیبی در ۱۵۶ صفحه به چاپ رسیده است.

۱۷. الإقتراح فی بیان الإصطلاح، و ما أضيف إلى ذلك من الأحاديث المعدوة فی

الصحاح، الإمام أبو الفتح محمد بن علی بن دقیق العید (م ۷۰۲ ق)، تحقیق: دکتر عامر

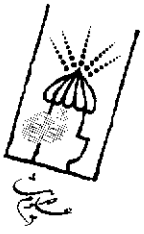
حسن صبری، بیروت: دار البشائر الإسلامية، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م.

این کتاب در ۱۰ باب تألیف شده است:

الباب الاول. فی مدلولات ألفاظ متعلق بهذه الصناعة؛

صحیح، حسن، ضعیف، مرسل، معضل، منقطع، مسلسل، غریب، مضطرب،

مدرج، تدلیس، موضوع، مقلوب، مسند، شاذ، منهر، موصول، مرفوع، موقوف،

مقطوع، معنعن .

الباب الثاني . في كيفية السماع والتحمل وضبط الرواية وادائها،

الباب الثالث . في آداب المحدث،

الباب الرابع . في آداب كتابة الحديث،

الباب الخامس . في معرفة العالي والنازل،

الباب السادس . في معرفة بقايا من الاصطلاح؛

فرق بين غريب وعزيز، مدبّح، مؤتلف ومختلف، متفق ومفترق، القاب،

موافقات، ابدال .

الباب السابع . في معرفة الثقات من الرواة،

الباب الثامن . في معرفة الضعفاء،

الباب التاسع . في ذكر طرف من الاسماء المؤتلفة والمختلفة،

الباب العاشر . ختم الكتاب في ذكر احاديث صحيحة منقسمة على اقسام الصحيح .

١٨ . علم الحديث، شيخ الإسلام تقي الدين ابو العباس احمد بن عبد الحلیم بن تیمیة

معروف به ابن تیمیة (م ٧٢٨ق)، تحقيق و تعليق : موسى محمد علي، بيروت :

دارالكتب، چاپ دوم، ١٤٠٥ ق / ١٩٨٤ م .

مطالب كتاب شامل : الحديث الواحد، اقسام الحديث، انواع الرواية و أسماء

الانواع، حسن، مرسل، غريب، الرد على من أنكر الحديث المتواتر، حكم من نسخ

القرآن و كتب السنة است .

همچنين بررسي بعضی احاديث مثل : «إنما الأعمال بالنيات»، مثل أمی كمثل

الغيث»، «سبعة لاتموت و لاتغنى»، «أعطيت جوامع الكلم»، «اللهم احيني مسكينا»،

«أول ما خلق الله العقل» از ديگر مطالب كتاب است .

١٩. المنهل الروى فى مختصر علوم الحديث النبوى، الامام بدر الدين محمد بن ابراهيم بن جماعة (٦٣٩-٧٣٣ق)، تحقيق : دكتور محيى الدين عبد الرحمن رمضان، دمشق: دارالفكر، چاپ دوم، ١٤٠٦ ق / ١٩٨٦ م.

این کتاب، اختصار مقدمه ابن صلاح است و شامل بخش های :

الطرف الاول. فى الكلام على المتن والنظر فى اقسامه و أنواعه:

القسم الاول. الصحيح، القسم الثانى. الحسن، القسم الثالث. الضعيف (انواع المتن، مسند، متصل، مرفوع، موقوف، مقطوع، مرسل، منقطع، معضل، معنعن، معلق، شاذ، منكر، افراد، معلل مضطرب، مدرج، مقلوب، موضوع، مشهور، غريب، عزيز، مصحف، مسلسل، اعتبارشاهد-مختلف الحديث، ناسخ و منسوخ، غريب).

الطرف الثانى. فى الإسناد و ما يتعلق به، و الكلام فيه فى أحد عشر نوعاً:

١. صفة من تقبل روايته و من لا تقبل، ٢. الاسناد، العالى و النازل، مراتبه، ٣.
- المزید فى الأسانید ٤. تدليس ٥. تباعد وفاة الراويين عن شيخ واحد، ٦. رواية الاقران،
٧. رواية الاباء عن الأبناء، ٨. رواية الأبناء عن الاباء، ٩. من لم يرو عنه إلا واحد، ١٠.
- رواية الاكابر عن الاصاغر، ١١. العنعنة فى السنة.

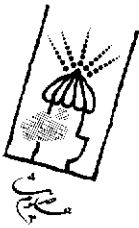
الطرف الثالث. فى تحمل الحديث و طرق نقله و ضبطه و روايته و آداب ذلك و ما

يتعلق به:

١. اهلية التحمل، ٢. طرق تحمل الحديث، ٣. كتابة الحديث و ضبطه، ٤. رواية الحديث، ٥. أدب الراوى، ٦. أدب طالب الحديث.

الطرف الرابع. فى أسماء الرجال و طبقات العلماء و أنواعه:

١. فى معرفة الصحابة، ٢. فى معرفة التابعين، ٣. فى طبقات الرواة، ٤. فى الأسماء و الكنى، ٥. فى إتحاد كنيته جمع ممن عرف و اشتهر باسمه دون كنيته، ٦. فى الالقاب، ٧. المختلف و المؤتلف، ٨. المتفق و المفترق، ٩. ما تركب من النوعين قبله

آن گاه تا ۲۱ نوع برمی شمرد. نوع ۲۱. فی التواریخ و الوفيات.

۲۰ - الخلاصة فی اصول الحدیث، الحسین بن عبداللّه الطیبی (م ۷۴۳ق)، تحقیق: صحبى السامرائى، بغداد: إحياء التراث الإسلامى، ۱۳۹۱ ق / ۱۹۷۱ م؛ بیروت، ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۵ م.

از کتاب خلاصه ای از کتب مقدمه ابن صلاح، تقریب نووی و المنهل الروی ابن جماعة است و فوایدی از مقدمه جامع الاصول ابن الاثیر و سایر کتب مصطلح الحدیث نیز بدان افزوده شده است. مطالب موجز و مختصری در زمینه مصطلح الحدیث دارد و به سبکی بدیع و متفاوت با مقدمه ابن صلاح است. این کتاب دو باب کلی دارد: ۱. مصطلحات حدیث، ۲. اوصاف راویان و متعلقات آن.

مطالب کتاب شامل: فضیلت علم حدیث و تعریف آن، متن، سند، اسناد، حدیث و اقسام آن، متواتر و شروط و آحاد و اقسام آن، صحیح، حسن، ضعیف و تعریف هر یک، مسند، متصل، مرفوع، مفرد، غریب، عزیز... ناسخ و منسوخ، موقوف، مقطوع، مرسل و حجیت آن، معضل معلل، تدلیس، مضطرب، مقلوب، موضوع و کیفیت شناخت آن، اوصاف دوات، عدالت، ضبط الفاظ جرح و تعدیل، طرق تحمل حدیث، اسماء الرجال و طبقات العلماء، صحابی، تابعان کنی، القاب، اصحاب کتب حدیث مورد اعتماد، آداب شیخ و طالب و... است.

این کتاب از منابع مهم مصطلح الحدیث بویژه پس از طیبی است.

۲۱. الموقظة فی علم مصطلح الحدیث، الامام الحافظ المحدث المؤرخ شمس الدین محمد بن احمد الذهبی (۶۷۳ - ۷۴۸ق)، عبدالفتاح ابو غدة، حلب: مكتبة المطبوعات الاسلامية؛ بیروت: حلب دار البشائر الاسلامية، چاپ دوم، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۱ م.

مطالب کتاب شامل: حدیث صحیح، حسن، ضعیف، مطروح، موضوع، مرسل،

معضل، منقطع، موقوف، مرفوع، متصل، مسند، شاذ، منکر، غریب، مسلسل، معنعن، مدلس، مضطرب، معلل، مدرج، الفاظ الاداء، مقلوب، آداب بحث و آداب محدث و مؤتلف و مختلف است.

کتاب بدون مقدمه ای از مؤلف و با تعریف حدیث صحیح آغاز می شود. در این کتاب ۲۴ نوع از انواع علم مصطلح الحدیث ذکر و شرح شده است.

در بخش اصطلاحات حدیثی، ابتدا به تعریف آن می پردازد و در صورتی که بیش از یک تعریف وجود داشته باشد، همه آنها را ذکر کرده و آن گاه، تعریف را نقد و بررسی می کند. مثلاً در تعریف حسن، تعریف خطابی و ترمذی را بیان و آنها را نقد می کند و آن گاه، تسمیه حدیث به وسیله ابن صلاح را بیان و بررسی می کند. در پایان تعریف هر مورد، نمونه هایی نیز ذکر می کند.

این کتاب در حقیقت، تلخیص کتاب الاقتراح ابن دقیق العید است، که اقتراح نیز از مختصرات مقدمه ابن صلاح است.

۲۲. اختصار علوم الحدیث، الحافظ اسماعیل بن عمر الشهیر بابن کثیر (۷۰۱-)

(۷۷۴ق)

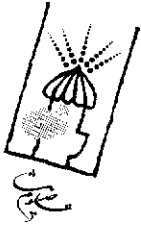
این کتاب در عین ایجاز و اختصار، مستدرکی بر کتاب ابن صلاح نیز به شمار می رود. مؤلف، علاوه بر تلخیص مقدمه ابن صلاح نظر خود را نیز افزوده است. این کتاب به وسیله محدث معروف، احمد محمد شاکر شرح مختصری شده است.

۲۳. الباعث الحدیث شرح اختصار علوم الحدیث، احمد محمد شاکر، مصر:

مطبعة محمد علی صبیح، چاپ سوم، ۱۳۷۰ق / ۱۹۵۱م.

در این کتاب، اختصار علوم حدیث در متن و شرح آن، الباعث الحدیث، در پاورقی

آمده است.

۲۴. النکت علی مقدمه ابن الصلاح، بدر الدین الزرکشی (م ۷۹۴ ق)، تحقیق : دکتر زین العابدین بن محمد بدا، ریاض : مکتبه أضواء السلف، ۱۴۱۹ ق .
این کتاب شرحی بر مقدمه ابن صلاح است. روش زرکشی این است که عباراتی را ذکر می کند و سپس می نویسد : «فیه امور»، آن گاه مورد به مورد بحث می کند.

۲۵. الشذذ الفیاح من علوم ابن الصلاح، الشیخ برهان الدین الأبناسی، إبراهیم بن موسی بن ایوب البرهان الأبناسی (۷۲۵-۸۰۲ ق)، تحقیق : صلاح فتحی هلال ابو خیب، الرياض : مکتبه الرشد، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۸ م .

کتاب شامل مطالب کتاب مقدمه ابن صلاح و عراقی است و در بردارنده :
صحیح، حسن، ضعیف، مسند، متصل، مرفوع، موقوف، مقطوع، مرسل، منقطع، معضل، تدلیس، شاذ، منکر، اعتبار، شاهد، زیادات الثقات، افراد، معلل، مضطرب، مدرج، المختلق المصنوع، مقلوب، صفة من تقبل روايته و من ترد، کیفیة سماع الحديث و تحمله و صفة، ضبطه، كتابة الحديث و کیفیة ضبط الكتاب، صفة رواية الحديث و شروط أدائه، آداب المحدث، آداب طالب الحديث ... که تا ۶۵ نوع از انواع علوم حدیث را بر می شمرد.

۲۶. المُقنِع فی علوم الحديث، سراج الدین عمر بن علی بن احمد الانصاری المشهور بابن الملقن الشافعی (۷۲۳-۸۰۴ ق)، تحقیق : عبدالله بن یوسف الجدیع، المملكة العربية السعودية : دار فوّاز للنشر، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۲ م .

این کتاب نیز تلخیص کتاب ابن صلاح همراه با اضافاتی از مؤلف است، که اضافات وی داخل قوس و یا با «قلت» مشخص شده است. انواع علوم الحدیث در این کتاب، همان ۶۵ نوع کتاب ابن صلاح و با همان ترتیب است.

۲۷. محاسن الاصطلاح فی تضمین ابن الصلاح، الامام سراج الدین عمر بن أسلان البلقینی الشافعی (م ۸۰۵ ق)، تحقیق: خلیل المنصور، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق / ۱۹۹۹ م.

این کتاب، شامل اصل مقدمه ابن صلاح، همراه با توضیحات و تعلیقات است. در بالای هر صفحه، متن مقدمه ابن صلاح و در پایین، نص محاسن الاصطلاح آمده است. کتاب در ۷۰ نوع نگاهشته شده است. مواردی که بلقینی بر کتاب ابن صلاح افزوده است عبارتند از:

۱. روایة الصحابة بعضهم عن بعض، ۲. روایة التابعین بعضهم عن بعض، ۳. معرفة من اشترك من رجال الإسناد، ۴. معرفة أسباب الحديث، ۵. التاريخ المتعلق بالموتون.

این کتاب به وسیله دارالمعارف قاهره، همراه با مقدمه ابن صلاح با نام مقدمه ابن صلاح و محاسن الاصطلاح چاپ شده است.

تصحیح و چاپ جدید بر دست دکتر عائشة عبدالرحمن بنت الشاطیء ارسال ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۹ م، تصحیح و در تاریخ ۱۴۱۱ ق / ۱۹۹۰ م چاپ شده است.

در این چاپ، مقدمه ای مفصل در باره ابن صلاح و بلقینی در ابتدای کتاب نگاهشته شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

۲۸. التقييد و الايضاح، شرح مقدمه ابن الصلاح، الحافظ زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي (۷۲۵، ۸۰۶ ق) تحقیق: عبد الرحمن محمد عثمان، دار الفكر، ۱۴۰۱ ق / ۱۹۸۱ م.

متن مقدمه ابن صلاح در بالا و شرح و توضیح عراقی در پاورقی آمده است.

دارالحديث للطباعة و النشر و التوزيع بيروت این کتاب را به همراه کتاب المصباح علی مقدمه ابن الصلاح، الشيخ محمد راغب الطباخ در سال ۱۴۰۵ ق / ۱۹۸۴ م (چاپ دوم) چاپ کرده است.

۲۹. الفیه الحدیث الحافظ العراقی، ابوالفضل زین الدین عبد الرحیم بن الحسین (۷۲۵-۸۰۶ق)، تحقیق و تصحیح : احمد محمد شاکر، بیروت : عالم الکتب ؛ قاهره : مکتبه السنة، چاپ دوم، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸ م.

این الفیه چنین آغاز می شود :

يقول راجى ربه المقتدر
من بعد حمدالله ذى الالاء
ثم صلاة و سلام دائم
فهذه المقاصد المهمة
نظمتها تبصرة للمبتدى
لخصت فيها ابن الصلاح اجمعه
... و اهل هذا الشأن قسّموا السنن
إلى صحيح و ضعيف و حسن ...

عراقی پس از نوشتن این الفیه که به نام التبصرة و التذكرة نیز معروف است، احساس کرد که این کار کافی نیست؛ چرا که مطالب احتیاج به توضیح داشت، لذا خود به شرح آن مبادرت کرد.

۳۰. فتح المغیث بشرح الفیه الحدیث، الحافظ العراقی، تحقیق و تعلیق : محمود ربیع، که همراه با الفیه وی چاپ شده است. ظاهراً عراقی ۲ شرح بر الفیه داشته است : اول، شرح مفصل و مطول - که چاپ نشده است - . دوم، تلخیص آن شرح مفصل، به نام فتح المغیث بشرح الفیه الحدیث، برخی همین شرح را التبصرة و التذكرة می دانند. شرح عراقی شامل آرای دانشمندان قبل از وی مثل ابن کثیر، ابن صلاح و متقدمان است و افزونیهای بر مقدمه ابن صلاح دارد.

۳۱. جواهر الاصول فی علم حدیث الرسول، ابوالفیض محمد بن علی الفارسی

الحنفی المشهور به فصیح الهروی (م ۸۳۷ ق) تحقیق و تعلیق : ابوالمعالی قاضی اطهر المبارکفوری، المدینة المنورة : المكتبة العميلة، ۱۳۷۳ ق.

کتاب شامل یک فاتحه و چهار قسم و یک خاتمه است و شامل مطالب زیر :
القسم الاول . فی المتن و اقسامه و انواعه .

تقسیمات حدیث به حسن، صحیح و ضعیف و انواع هر یک اعم از مسند، متصل، مرفوع، مشهور، غریب، مضطرب، مدلس و ...
القسم الثاني . فی السند

شامل ۱۱ نوع (عدالت و ضبط، مجهول الحال، الفاظ جرح و تعدیل، اسناد عالی و نازل، تدلیس، عننة ...) .

القسم الثالث . فی تحمل الحدیث و طرق نقل و ضبطه و ما یتعلق به و الکلام فیہ ستة انواع : ۱ . اهلیة التحمل، ۲ . طرق التحمل، ۳ . کتابة الحدیث، ۴ . روایة الحدیث و کیفیتها، ۵ . آداب الروای، ۶ . آداب طالب الحدیث .

القسم الرابع . فی أسماء الرجال و طبقات العلماء و ما یتصل بذلك .

شامل ۲۱ نوع از جمله : معرفة الصحابة و التابعین، طبقات الرواة، مؤتلف و مختلف ...

الخاتمة . فی معرفة صدق المحدث و إیقانه و تنقیح الحدیث و تشیته .

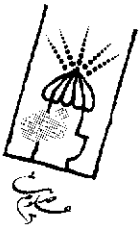
در قرن نهم کتب زیر را می توان برشمرد :

۳۲. تنقیح الانظار فی علوم الاثار، حافظ محمد بن ابراهیم، المعروف بابن

الوزير (۷۷۵-۸۴۰ ق)، قاهره : دارالفکر، ۱۳۶۶ ق / ۱۹۴۷ م.

این کتاب، متن مختصری در زمینه مصطلح الحدیث است و شامل مسائل اصلی این

علم و بیان آرا و نظرات علما، به گونه ای که هر سخنی را به صاحب آن نسبت می دهد و در

نقل آن سخنان، دقت روا می دارد و اگر در اقوال، نقصی وجود داشته باشد، آن را بر می نماید و به آن می پردازد و در اغلب موارد، نظری را بر می گزیند که با بعضی از سخنانی که نقل کرده، موافقت داشته باشد و گاه، قول وسط را بر می گزیند.

دو ویژگی این کتاب عبارت اند از: ۱. ذکر آرا و نظرات دانشمندان زیدیه در کتاب های سایر مذاهب، ۲. جمع بین اصطلاحات علمای اصول فقه و اصول الحدیث (مصطلح الحدیث) که وجوه اتفاق و افتراق اصطلاحات دو گروه را برنموده است. این کتاب توسط محمد بن اسماعیل الامیر الحسنی الصنعانی شرح شده که در همین مجموعه بیان آن خواهد آمد.

۳۳. النکت علی کتاب ابن الصلاح، احمد بن علی بن محمد بن حجر العسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ ق)، تحقیق: دکتر ربیع بن هادی عمیر، مدینه: جامعة اسلامیة، ۱۴۰۴ ق/ ۱۹۸۴ م.

محقق، مقدمه ای مفصل درباره معرفت حافظ ابن صلاح، حافظ عراقی (استاد ابن حجر) و نیز ابن حجر عسقلانی دارد و به دنبال آن مطالبی چند آورده است:

۱. فی تنکیت حافظ ابن حجر علی ابن الصلاح (۱۲۹ نکته)، ۲. فی تنکیته علی العراقی (۵۷ نکته)، ۳. فی مناهج الائمة الثلاثة، ۴. فی تعقباتی (دکتر ربیع بن هادی عمیر) علی الحافظ ابن حجر (نکته ها و تعریض های محقق بر ابن حجر). کتاب النکت شامل شرح مختصر و استدراک بعضی از مطالب کتاب ابن صلاح است. نکته گیریهای ابن حجر بر ابن صلاح در چهار زمینه است: ۱. دفاع از ابن صلاح، ۲. اعتراض بر او و مناقشه با او، ۳. شرح برخی مطالب لغوی و اصطلاحی، ۴. مطالب اضافی بر مطالب کتاب ابن صلاح.

نکته گیریهای ابن حجر بر حافظ عراقی بیشتر حالت بحث و مناقشه با او دارد، تا توجیه و تأیید نظرات استاد.

۳۴. نخبة الفكر في مصطلح اهل الأثر، احمد بن على بن محمد بن حجر العسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ق).

اصل این کتاب پنج صفحه است، که به درخواست برخی - که احتمالاً عز بن جماعة یا شمس الدین زرکشی بوده اند - اصطلاحات حدیثی را به صورت مختصر آورده است. ابن حجر متن نخبة الفكر خود را شرح کرده است.

۳۵. نزهة النظر في توضیح نخبة الفكر في مصطلح اهل الأثر، ابن حجر عسقلانی (۷۷۳-۸۵۲ق)، تحقیق: نور الدین عتر، بیروت - دمشق: دار الخیر، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۲ م.

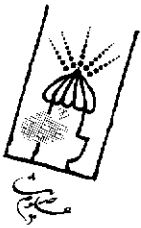
ترتیب نخبة الفكر مبتکرانه است و از مؤلفان قبل بخصوص ابن صلاح تقلید نکرده است. ابن حجر آغازگر روش جدیدی در طرح مباحث مصطلح الحدیث است. وی در نخبة الفكر ابتدا سابقه علم مصطلح الحدیث را تذکر می دهد و سپس با تقسیم خبر به متواتر و آحاد و اقسام خبر واحد، مطالب را ادامه می دهد.

او نخست، خبر واحد را به سه قسم (مشهور، عزیز و غریب) تقسیم می کند و پس از توضیح هر یک، به تعریف صحیح، حسن، ضعیف و اقسام آن و نیز شاذ و محفوظ، معروف و منکر و... می پردازد.

به این ترتیب، بعضی از اقسام ذکر شده در مقدمه ابن صلاح را در یکدیگر ادغام کرده، ترتیب برخی از انواع را به هم زده است. مثلاً دو نوع ۶۱ و ۶۳ مقدمه ابن صلاح را به هم آمیخته و از آن با عنوان «معرفة الأسماء المجردة...» یاد کرده است.

(در مقدمه ابن صلاح نوع ۶۱، معرفة الثقات والضعفاء و نوع ۶۳، معرفة طبقات الرواة والعلماء است).

همچنین در مقدمه ابن صلاح، مشهور، غریب و عزیز در نوع ۳۱ تا ۳۳ بحث شده؛ ولی ابن حجر، شروع خبر واحد را با وضع سند یا بر مبنای تقسیم عددی راویان آورده

است. پس از تعریف حدیث ضعیف، در بیان اقسام ضعیف از حدیث موضع شروع کرده و سپس حدیث متروک و منکر و

مطالب کتاب در یک نگاه، شامل: خبر، حدیث، سنت، اثر، تقسیم خبر به متواتر و آحاد، تقسیم خبر واحد به مشهور و مستفیض و عزیز و غریب، صحیح، حسن، محفوظ، شاذ، معروف، منکر، متابع، شاهد، مختلف الحدیث، ناسخ و منسوخ، مردود، معلق، مرسل، معضل، منقطع، مدلس، متروک، معلل، مدرج، مقلوب ... تعریف صحابی، تابعی، محضرم، انواع متن برحسب گوینده، تحمل حدیث، طبقات روایات، جرح و تعدیل، معرفة الاسماء و الکنی.

وی در این کتاب به توضیح مطالب پیچیده‌ای که برای مبتدیان روشن نبوده است، پرداخته و به زیاداتی - که بر نظرات گذشتگان طرح کرده - اشاره کرده و به جمع‌آوری مهمترین مطالبی که تا زمان وی در مصطلح الحدیث متداول بوده پرداخته است. تفاوت کتاب ابن حجر با مقدمه ابن صلاح در این است که کتاب ابن حجر، یک متن آموزشی است، لذا تفصیلات و زواید در آن نیست. به علاوه، تنظیم و طبقه‌بندی و تدوین مطالب در کتاب ابن حجر به خوبی ارائه شده است.

تقسیم بندی‌ها در کتاب ابن حجر چنین است: *انواع و مطالعات فقهی*

خبر واحد: ۱. مستفیض، ۲. عزیز، ۳. غریب (مفرد).

خبر واحد: ۱. صحیح، ۲. حسن، ۳. ضعیف.

ضعیف: ۱. ضعف به اعتبار فقدان سند، ۲. ضعف به اعتبار مشکل راوی.

ضعف به اعتبار فقدان سند: ۱. معلق، ۲. مرسل، ۳. معضل، ۴. منقطع،

۵. مدلس، ۶. مرسل خفی.

ضعف به اعتبار مشکل راوی: ۱. در حوزه عدالت، جهالت، ۲. در حوزه ضبط و

وهم.

در حالی که در مقدمه ابن صلاح، این روش نیست. ابن صلاح از صحیح و حسن

شروع می کند، پس از آن بحث درباره متصل، موقوف و مرسل و پس از چند نوع، بحث معلق و مقطوع را مطرح می کند؛ ولی در کتاب ابن حجر، ضعف سند در یک جا متمرکز است.

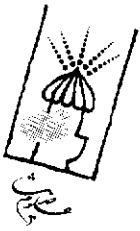
ابن حجر وقتی یک قسم را تعریف می کند، بیان می کند که با این تعریف، این انواع حدیث از تعریف خارج می شوند. مثلاً در صفحه ۲ چنین آمده است:

... و المسند فی قول أهل الحدیث : هذا حدیث مسند هو مرفوع صحابی بسند ظاهر الاتصال. فقولی : «مرفوع»، «كالجنس»، و قولی : «صحابی» كالفصل یخرج به مارفعه التابعی، فإنه مرسل، أو من دونه فإنه معضل، أو معلق، و قول : «ظاهرة الاتصال» یخرج به ما ظاهره الانقطاع، و یدخل ما فیہ الاحتمال و ما یوجد فیہ حقیقة الاتصال من باب الأولى. و یفهم من التقیید بالظهور إن الانقطاع الخفی كمعننة المدلس، و المعاصر الذی لم یتثبت لقبه، لا یخرج الحدیث عن كونه مسند الإطباق الأئمة الذین خرّجوا المسانید علی ذلك ...

پس از ابن حجر، کتاب نخبة الفكر و شرح آن به طور بی سابقه ای مورد استقبال دانشمندان قرار گرفت و در مدت کوتاهی بیش از پنجاه کتاب در طول آن تألیف شد.

۳۶. جواهر الاصول فی علم حدیث الرسول، الامام العلامة ابو الفیض محمد بن علی الفارسی (م ۸۷۳ق)، شرح و ترجمه اعلام و تعلیق : الشیخ صلاح محمد محمد عویضة، بیروت : دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۲ م.

ماهیه علم الحدیث، الحاجة إلى هذا العلم، موضوعه، فی المتن و أقسامه و أنواعه (الصحیح و الحسن و الضعیف) و انواعها، فی السند، تحمل الحدیث و طرق نقله و ضبطه و ما یتعلق به، فی أسماء الرجال و طبقات العلماء و ما یتعلق بذلك، فی معرفة صدق المحدث و إتقانه رتوس مطالب کتاب است.

٣٧. رسالتان في مصطلح الحديث،

١. رسالة في اصول الحديث، الشريف الجرجاني، علي بن محمد علي الحسيني معروف به السيد الشريف السيد السند (٧٤٠-٨١٦ ق)، ٢. كتاب المختصر في علم الاثر، محي الدين ابو عبد الله الكافيجي الحنفي، محمد بن سليمان بن سعد [او سعيد] بن سعود الرومي البرعمي (٧٨٨-٨٧٩ ق)، تحقيق: الدكتور علي زوين، دار الرشيد- دار الرياض، چاپ اول، ١٤٠٧ ق / ١٩٨٧ م.

محقق در مورد كتاب اول می گوید :

... و الظاهر إنها حاشية على خلاصة الطيبي في علوم الحديث أو إنها تلخيص

لمختصره مع إضافات و تعليقات ...

مؤلف كتاب اول در مقدمه می گوید :

... هذا المختصر جامع المعرفة علم الحديث مرتب على مقدمة و مقاصد ...

المقدمة في بيان اصول و اصطلاحاته :

المقاصد :

الباب الاول. و في اقسام الحديث و انواعه (صحيح، حسن و ضعيف)، الباب الثاني. في الجرح و التعديل (العُدالة و الضبط، الجرح)، الباب الثالث. في تحمل الحديث، الباب الرابع. في اسماء الرجال. كتاب دوم شامل :

الباب الاول. في مصطلحات المحدثين، الباب الثاني في المسائل، خاتم الكتاب.

في آداب الشيخ و الطالب.

٣٨. فتح المغيث شرح الفية الحديث، الامام شمس الدين محمد بن عبدالرحمن بن

محمد السخاوي (م ٩٠٢ ق)، تحقيق و تعليق : شيخ صلاح محمد عويضة،

بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٧ ق / ١٩٩٦ م.

کتاب، شرح الفیة عراقی در حدیث است. معمولاً ۷ الی ۱۰ بیت را ذکر می‌کند و آن‌گاه، به شرح مبسوط آن می‌پردازد.

۳۹. بلغة الحديث الی علم الحديث، الإمام العلامة جمال الدین أبو المحاسن یوسف بن حسن بن احمد بن حسن بن عبدالهادی المقدسی الحنبلی المعروف بابن المبرّد (۸۴۰-۹۰۹ ق)، تحقیق: صلاح بن عایض الشلاحی، بیروت: دار ابن حزم، چاپ اول، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م.

کتابی مختصر در زمینه مصطلح الحدیث است، که در قطع کوچک در ۶۰ صفحه با مقدمه‌ای درباره مؤلف نگاشته شده است.

۴۰. حاشیة علی شرح نخبة الفكر (نزهة النظر)، تألیف: کمال الدین محمد بن ابی شریف المقدسی (م ۹۰۶ ق)، تحقیق: دکتر ابراهیم بن ناصر الناصر، ریاض: دارالوطن للنشر، ۱۹۹۹ م.

مؤلف، شاگرد ابن حجر است. وی در کتاب، پس از ترجمه مختصر صاحب شرح، اصل شرح را آغاز می‌کند، که متن نزهة النظر در وسط و پاورقی‌های محقق در ردیف سوم آمده است. این کتاب، شرح مختصری از نزهة النظر است.

